הרב יצחק הדס

בדין ילדה שסיבכה בזקינה

א. מבוא
ב. סוגיית הגמרא
ג. שיטת רש"י
ד. שיטת הרמב"ם
ה. שיטת התורי"ד
ו. שיטת הרמב"ן
ז. סיכום

א. מבוא

מאמר זה עוסק בדיני הרכבה ביחס להלכות ערלה, ובו אברר בס"ד את שיטות הראשונים בשאלה זו. להלן נראה כיצד על ידי עומק הבנת דברי רבותינו הראשונים יתכן שיוצאת גם השלכה לדינא.[1] כמובן, הדברים שלובים זה בזה - אי אפשר להבין את דברי רבותינו הראשונים על בוריים ללא עיון, וממילא, הבנה שגויה של דבריהם עלולה להביא לטעויות.[2]

ב. סוגיית הגמרא

שורש הדיון הוא בגמרא במסכת סוטה (מג, ב), שם הגמרא דנה על החוזרים מעורכי המלחמה:

> רבי אליעזר בן יעקב אומר: כרם כמשמעו. לא חילל, ולא חיללו - פרט למבריך ולמרכיב.[3] והא אנן תנן: אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב! אמר רבי זירא אמר רב חסדא, לא קשיא: כאן בהרכבת איסור, כאן בהרכבת היתר. האי הרכבת

1 עי' להלן ביחס לפסיקת השו"ע.

2 כמובן אין כאן המקום לדון בסוגיה רחבה ויסודית זו. די להביא את דברי הרא"ש (שו"ת כלל לא, אות ט): "וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ז"ל ואינן בקיאין בגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו טועין להתיר האסור ולאסור את המותר... כל הקורא בו **סבור שמבין בו, ואינו כן, שאם אינו בקי בגמרא אין מבין דבר לאשורו ולאמתו, ויכשל בדין ובהוראה**". יש לשים לב שיש כאן מלכוד מסוים, שכן כל עוד שהאדם אינו לומד כראוי - הוא סבור שהוא מבין, ורק אם ילמד כהוגן - יבין למפרע שלימודו עד עכשיו היה לא כהוגן. אם כן, מה יביאנו ללימוד כראוי, אם הוא סבור שגם עד עכשיו הכל בסדר?! (עיין כעין זה, בדברי הפתיחה של רבי אייזיק שר לספר חשבון הנפש, בעניין לימוד שלא לשמה).

3 שאינו חוזר מעורכי מלחמה מדין "נטע כרם ולא חללו". להעמקה בדעת ראב"י ביחס להברכה והרכבה בהלכות ערלה, ובירור דברי הגמ' בסוטה, יעוין בחידושי הרמב"ן (ר"ה י', א) ובשו"ת הריב"ש (סימן רפג).

> היתר היכי דמי? אילימא ילדה בילדה, תיפוק לי' דבעי מיהדר משום ילדה ראשונה! אלא ילדה בזקינה, והאמר רבי אבהו: ילדה שסיבכה בזקינה - בטלה ילדה בזקינה ואין בה דין ערלה![4] אמר רבי ירמיה: לעולם ילדה בילדה, וכגון דנטע להך קמייתא לסייג ולקורות.

'ילדה' זהו אילן שלא עברו עליו ג' שנים ו'זקינה' זהו אילן שעברו עליו ג' שנים ויצא מכלל ערלה. מבואר בדברי רבי אבהו, שהמרכיב ילדה בזקינה 'בטלה' הילדה ואין בו דין ערלה כלל.

פשטות לשון הגמרא היא שהנקודה המתרת את הילדה היא ביטול. נראה מובן מעצמו שאין זה כדין ביטול בדיני איסור והיתר, שהמיעוט טפל לרוב ולכן בטל אליו. נדמה שכאן היחור המורכב הוא כקרש דומם, וכל מקור חיותו הוא מהעץ המחייהו, ולכן הוא בטל אליו בעצמיותו.

ג. שיטת רש"י

מיהו, רש"י (ע"ז מט, א ד"ה והבריך) **כתב:**

> אם הבריך או הרכיב יחור של ערלה באילן זקן, מותרים פירותיהן מיד אף על פי שלא מלאו להן שני ערלה, **דזה וזה גורם מותר.** והכא נמי אמרינן בעלמא ילדה שסיבכה בזקנה בטלה.[5]

מבואר שיסוד הסוגיה אינו דין 'ביטול', אלא היתר מצד 'זה וזה גורם'.

הראשונים[6] הערימו קושיות על שיטת רש"י, ובין הקושיות, שהרי הגמ' להדיא דיברה מצד 'ביטול'. הר"ן (שם, כא, א בדפי הרי"ף; וכן בחידושיו, מח, ב) **כתב ליישב את רש"י באופן שמזהה את דין 'ביטול' עם דין 'זה וזה גורם'.**[7] אולם עדיין לא מובן מה הכריח את רש"י

4 מימרא זו מופיעה במנחות (סט, ב) ובנדרים (נז, ב) בשינוי משמעותי - שם מדובר על הרכבת יחור שכבר יש עליו פירות. יעוין על כך להלן בשיטת התורי"ד.

5 רש"י הביא 'לשון אחר' ביחס לנטיעת אגוז של ערלה, האם שייך בזה היתר של זה וזה גורם. ועיין תוספות (ע"ז שם ד"ה שאם) שהחזיק ב'לשון אחר' שדחה רש"י. ועי' שו"ע (יו"ד רצד, יב) ורעק"א (שם), וזוהי נקודה יסודית בהבנת 'זה וזה גורם', ואין כאן מקומה.

6 תוספות (ע"ז שם), רמב"ן (ר"ה י, א) ועוד.

7 בבית אפרים (או"ח סימן נו) הרבה להקשות על דברי הר"ן ביישוב רש"י, ובמשפט כהן (הלכות כלאים סימן כד, אותיות ו-ט) האריך ליישב את שיטת הר"ן (ועי"ש אות ט).
יש להטעים עוד, דבאמת תרוייהו צריכי בדין ילדה שסבכה בזקנה: אי לאו היתר דזוז"ג לא היה מועיל הביטול ואי לאו הביטול לא היה מועיל הא דזוז"ג. בודאי שגם רש"י מודה שענין הביטול וענין זוז"ג שני דברים הם. החילוק בין שני המושגים פשוט - בזוז"ג אין אנו נזקקים כלל לדעת איזה

לנטות מפשטות הסוגיה - הרי לכאורה פלא גדול הוא לטעון שהמושגים 'ביטול' ו'זה וזה גורם' הם דבר אחד. לפי מה שיתבאר להלן אכן שמא שיטת רש"י אחרת, שהמושגים שונים הם, אלא שרש"י נאלץ לנטות מפשטות הנאמר בגמ' למושג אחר.

לכאורה יש להקשות עוד קושיה אלימתא על רש"י, שהרי רש"י גופיה (סוטה מג, ב ד"ה בטלה) כתב:

> ... וכי תנן במסכת ערלה דמרכיב חייב בערלה - זקינה בילדה תנן, שאף אותו ענף חייב בערלה. ואף על גב שקצצו מזקינה נעשה עכשיו ילדה, שזו היא נטיעתו.

היינו שהיחור - שכבר יצא מדין ערלה, כיון שהרכיבו אותו באילן ילדה - חוזר וחל עליו דין ערלה. ואמאי? הרי זה וזה גורם!

והנה כבר רמז לנו רבינו רש"י פתרון שאלה זו, בכותבו - "נעשה עכשיו ילדה, שזו היא נטיעתו". ועל ידי פתרון השאלה, יואר לנו אור חדש על כל יסוד הסוגיה, כדלהלן.[8]

יש להקדים, שהנה בתורא"ש (שם ד"ה ילדה) ובאו"ז (הלכות ערלה סימן שיט)[9] הקשו:

> ילדה שסבכה בזקנה בטלה. תימה אמאי נקט ילדה, הוא הדין זקנה נמי, דכיון דעוקר היחור מן האילן והבריכו באילן אחר, זו היא נטיעתו וחייב בערלה אי לאו דבטלה בזקנה.[10]

כח מרובה ואיזה כח מועט, דכל שאי אפשר שיצא האיסור אל הפועל כ"א גם ע"י גורם היתר, אף על פי שגורם האיסור פועל הרבה יותר מגורם ההיתר, מ"מ הוי זוז"ג כיון דאי אפשר שיעשה לבדו, במצב זה לפחות, את התולדה שאנו עסוקים בה. לעומת זאת, לענין ביטול אתינן דוקא לסברת הרבוי, דנקטינן דעיקר ורוב היניקה בא מכח הזקנה, ומשו"ה שייך לשון ביטול. ע"כ פשוט הדבר, שיניקת הילדה, שהיא מצד עצמה ערלה, היא דבר המצוי בעין ואינו דומה לגורם, דמיירי לאחר שהאיסור כבר חלף והלך מן העולם או שנתבטל בשיעורו, באופן שמציאותו כבר אינה ואנחנו באים לדון באיסור מצד כח גרמתו. אבל אם לא נאמר כאן ביטול הרינו עסוקים בענין איסור שהוא בעין. ע"כ כאן אם לא נאמר שילדה בזקנה בטלה היה כאן איסור של מציאות, דעדיף משבח עצים בפת, ולא יועיל כלל דינא דזוז"ג, אבל מאחר דאר"א שילדה בזקנה בטלה א"כ הענין של מציאות האיסור הלא בטל, ומ"מ קשיא לן דהא יש גורם שלו, ועל זה מסיק רש"י דס"ל זוז"ג מותר.
ודע עוד, כי בשו"ת ראש לראובני (לרבי ראובן מדווינסק, מרבותיו של הרב קוק, סי' יא) דן האם יש הבדל לדינא בין אם נטען דהוי משום 'ביטול' או משום 'זה וזה גורם'. עיין שם.

8 ועי' מאירי (פתיחה לאבות): "וראש לכל החיבורים שנתחברו דרך פירוש הם פי' רש"י ז"ל. ואם רבו הלוחמים עליו, כלי זיינו עליו ותשובתו מתוך דבריו כולם נכונים למבין, אין מעלתו נכרת רק ליחידים, כי במלה אחת יכלול לפעמים תירוצים של חבילי קושיות".

9 וכן הוא בקצרה בתוספות מנחות (סט, ב ד"ה דאמר).

10 לשון תורא"ש הנ"ל. וכן בציטוט הבא.

כלומר, בדין ילדה שסיבכה בזקינה, שבטלה ילדה לזקינה ופקע ממנה דין ערלה, אמאי נקטה הגמ' לשון 'ילדה', היינו יחור שנלקח מעץ שעוד לא עברו עליו שנות ערלה, הלא הוא הדין ליחור שנלקח מעץ שכבר עברו עליו שנות ערלה, וכן שהרכיבו אותו בעץ שעברו עליו שנות ערלה, שמכל מקום היה חייב היחור בערלה לולי הסברא שמתבטל לזקינה, שכן "זו היא נטיעתו", שהרי זה כנטיעה חדשה בקרקע המחייבת בערלה!

ביאור הדבר הוא, להיפך ממש ממה שהנחנו בהתחלה - שבלקיחת יחור והרכבתו יש כאן דין 'ביטול' לעץ שבו מרכיבים, אלא שהרכבה זו היא כנטיעה חדשה של היחור גופיה, שהעץ הוא רק כקרקע שלו. לכן בהכרח אין לדון בסוגיה זו כלל וכלל מצד סברת 'ביטול', כי הדברים להיפך ממש - שההרכבה היא כנטיעה חדשה וחייבת בערלה.

אכן, זהו מה שהביאו תורא"ש ואו"ז (הנ"ל) מרש"י:[11]

> ורש"י פירש דאפילו ליחור של זקנה כיון שתלשו והרכיבו קרי לה ילדה, והא דלא נקט סתם ייחור שסבכו בזקנה בטל משום דלא הוה ידענא לענין מה בטל אם לא היה מפרש בהדיא לענין ערלה אבל השתא דנקט ילדה מוכחא מילתא דלענין ערלה קאמר.

כלומר, באמת אין הבדל לדינא בין יחור שנתלש מזקינה ליחור שנתלש מילדה, אלא כל יחור שנתלש נקרא 'ילדה', ביחס לנטיעתו מחדש בעץ. מה שבכל זאת השתמשה הגמ' בלשון 'ילדה', זהו כדי להשמיענו שהדין הנ"ל נסוב ביחס לדיני ערלה.

אם כן, ברור בהחלט למה רש"י הוצרך להגיע לנימוק של 'זה וזה גורם'. התוספות והרמב"ן (דלהלן) תפסו שה'ביטול' הוא סברא האומרת שהיחור בטל לעץ, ובלי זה הוא כקרש דומם, ולכן אין בו דין ערלה. אך זו נקודה המתהפכת, כי רש"י מכח נקודה זו עצמה סבר שבהכרח יש להתייחס להרכבת יחור כנטיעה חדשה, המחילה דין ערלה. לכן חייב רש"י להגיע להיתר אחר של 'זה וזה גורם'. היתר זה הוא דווקא בילדה שסיבכה בזקינה[12], שאז יש גורם איסור (ילדה - ובעצם כל יחור שהוא), וגורם היתר (העץ הזקן). אבל זקינה בילדה או ילדה בילדה באופן של "קמייתא לסייג"[13] - אין בהם כל היתר של 'זה וזה גורם', שכן היחור עצמו - אף שהובא מזקינה - לעולם הוא רק סיבת חיוב, וגם העץ שבו הרכיבו הוא גורם איסורי (ילדה או ילדה לסייג), נמצא שאין

11 מקור הדברים בדברי רש"י שהובאו לעיל. הרב המהדיר בתורא"ש (הוצאת מוסד הרב קוק) כתב שלא ידע מקומו, והרי הוא לפנינו.

12 נראה שלפי זה יהיה היתר גם בזקינה וזקינה. וע"ע רדב"ז (הלכות מלכים ז, ו), שעמד מעט בזה.

13 עי' היטב בדברי הר"ן על הרי"ף במסכת ע"ז (דף כא, א בדפיו).

כל גורם להיתר - וחייב בערלה.[14]

דבר זה מפורש בדברי רבותינו הראשונים. וכך הוא לשון האגודה (סוטה שם):

> והאמר רבי אבהו ילדה שסיבכה בזקינה בטילה כו'. הקשה ר"י אמאי בטילה והלא הרכבה כנטיעה לעניין ערלה כדתנן אחד המבריך ואחד המרכיב חייבת בערלה ותירץ דהכא לאו בהרכבה איירי דבההיא אין לחלק בין ילדה לזקינה אלא מיירי בשני אילנות הנטועים זה אצל זה וסיבך ענף אחד של ילדה בזקינה מחובר ולא תלשה ממקומה.

הרי להדיא שגוף הנידון הוא האם המציאות של הרכבת יחור נידונה כ'ביטול' או כ'נטיעה'.[15]

היה אולי מקום לטעון ששורש המחלוקת בין הראשונים הוא האם נתייחס לעץ כמציאות בפני עצמה, או כקרקע, ולפי זה נבוא לשייך לכך את הלכות ברכות (בורא פרי העץ או בורא פרי האדמה) וכן הלכות מקרא ביכורים כאשר יבש האילן.[16] אבל לא נראה כן, אלא שלכו"ע היחור מתחייה מהאילן, אך נקודה זו עצמה יכולה להוביל לב' מסקנות שונות: או שנטען שהיחור בטל לאילן, או שלכן יש להתייחס למקור החיות כ'ארץ' - ש"אף על פי ששני האילנות זקנים הרי הבד המורכב חייב בערלה ומונה משעת הרכבתו כאלו נטעו בארץ, דמה לי נטעו בקרקע מה לי נטעו באילן, תרוייהו בכלל ונטעתם נינהו".[17]

ד. שיטת הרמב"ם

דברי האגודה הללו, שסוגיין לא מדברת בהרכבת יחור, אלא בשני אילנות הנטועים זה אצל זה, הלא הם הם דברי הרמב"ם (פירוש המשנה ערלה א, ה):

> וזו ההברכה וההרכבה האמורים בספרא שאינן חייבין בערלה הן האמורים במשנה זו, כגון שהבריך את האילן ועיקרו קיים בארץ ולא נעקר, או שמשך ענף מאילן

14 במקרה של ילדה בילדה, שמונים משנות ערלה דקמייתא, הרי כל שאנו בתוך שנות ערלה דקמייתא - אין היתר של 'זה וזה גורם'. אבל לאחר שתמו שנות ערלה דקמייתא, הרי סוף סוף התוצר של עכשיו - שהוא הפרי - מורכב הן מהיתר הן מאיסור, ומותר, וכן מבואר בתורא"ש שציינתי לעיל.

15 "מידת החכמים למעוטי בפלוגתא" (חזו"א יו"ד סי' פו). באופן עקרוני יש לקרב את הסברות זו לזו. אכן בנדון דידן הן קרובות בעצם, אבל תוצאותיהן מרוחקות - כי שורשן הוא היחס ל'נקודה' זו בלבד. אגב, שמענו מדברי מרן החזו"א הללו, כי הכלל של "אפושי פלוגתא לא מפשינן" אינו כלל שרירותי, אלא הוא מדרכי החכמה, ואכמ"ל.

16 עיין משנה ביכורים (א, ו); גמ' ברכות (מ, א).

17 לשון תשובות חכמי פרובינציא (הוספות סימן נא).

> זה והרכיב קצהו באילן אחר ועיקרו מחובר לאילן הראשון. אבל אם כרת ענף והרכיבו באילן אחר או טמנו בארץ הרי זה חייב בערלה, וזוהי ההברכה וההרכבה האמורים במסכת סוטה באמרם אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב. וזכור כללים אלו שלא תסתפק בהן ותחשוב שהן סותרין זה את זה, ששם אמרו נוטע ומבריך ומרכיב חייב בערלה, ובספרא מפורש שמבריך ומרכיב אינו חייב בערלה, והם שני מיני הברכה ושני מיני הרכבה כמו שביארתי לך.

וכן לשונו בהלכות (מעשר שני י, יד):

> אחד הנוטע, ואחד המבריך, ואחד המרכיב חייב. במה דברים אמורים בשחתך בד אחד מן האילן והבריכו בארץ או הרכיבו באילן אחר. אבל אם מתח בד אחד מן האילן הזקן והבריך בארץ, או הרכיבו באילן אחר ועיקר הבד מעורה באילן הזקן, הרי זה פטור.

מפורש שהנחת היסוד שלו היא כרש"י, שהרכבת יחור היא כנטיעה חדשה, כאשר מכח זה רש"י ביאר את הסוגיה מצד 'זה וזה גורם'. אכן, הרמב"ם מכח נקודה זו ממש ביאר בסוגיה שלא מדובר כלל על הרכבת יחור באילן, אלא על איחוי ענפי אילנות זה בזה, כאשר ב' האילנות נטועים זה לצד זה. הרכבת יחור לדעת הרמב"ם היא לעולם ערלה. כך ביארו רבותינו הראשונים את שיטת הרמב"ם - המאירי (ר"ה ט, ב ד"ה והברכה) והסמ"ג (עשין, סימן קלז) ובתשובות חכמי פרובינציא,[18] עי' לדוגמא לשון המאירי (הנ"ל):

> ולא עוד אלא שלדעת גדולי המחברים [= הרמב"ם] נראה, שכל שתולש בד ומרכיבו באחר אינו בטל וחייב בערלה. אבל כשמסבך בד של אילן מחובר באחר, בטל הבד אם הוא ילד באחר אם הוא זקן. וזו היא משנת ספוק, כלומר שממשיכו ומלקיטו עמו.

מעתה מה שכתב הראב"ד (על הרמב"ם מעשר שני שם) שמדובר שהרכיב באילן ילדה, ורק אז חייב בערלה - ודאי שאין כן שיטת הרמב"ם עצמו. ומה שכתב בדרך אמונה[19] להרכיב את שיטת הראב"ד בתוך דברי הרמב"ם, הרי לפי המתבאר לא נראה כן.[20] נמצא שלרמב"ם הרכבת יחור בעץ - לעולם הוי ערלה.

18 הוספות (סימן נא-נב). נדפס גם בקובץ שיטות קמאי, מסכת סוטה (עמ' רפו-רפח).

19 על הרמב"ם שם, ס"ק קח. אגב, גם בהלכות מעשר שני (ט, ט) הרכיב בדרך אמונה בתוך דעת רמב"ם את טעמו של הר"ן, וזה צע"ג, כי טעם זה נאמר רק לשיטת בעל המאור, ויש לכל טעם נפ"מ לדינא. עי' בדברי הר"ן במסכת ר"ה (ב, ב בדפי הרי"ף).

20 אמנם כבר קדמו מהר"י קורקוס. גם בספר הארץ ומצוותיה (עמ' קט) תמה הרבה בביאור דברי המאירי לרמב"ם, אבל לפי האמור הכל אתי שפיר. ועיין עוד בהסכמת הגרשז"א לספר הנ"ל מה

יש להעיר לדינא, כי בשו"ע (יו"ד רצד, טז) נראה שפסק בפשיטות כרמב"ן (דלהלן). אך יש לדון בזה לפי מה שנתבאר, שלשיטת הרמב"ם הרכבת יחור היא לעולם ערלה. ועיין לשון תשובת חכמי פרובינציא (הוספות, סימן נא):

> **אעפ"כ אין לנו להקל בדבר שהר"ם ז"ל פסק בו לאסור והניחו בודאי ערלה...** גם האיל בעל הקרנים המנגח ימה וצפונה והוא הראב"ד ז"ל לא שמענו שהשיגו בזה, אלא כתב עליו שהחמיר יותר מדאי[21], ואלו מצא תשובה לדבריו לא הוא שתיק ליה, על כן אני אומ' כמו שאמרו ז"ל על ר' מאיר שלא עמדו חבריו על סוף דעתו, שהלכה כמותו בגזרותיו ופרש"י בחומרותיו,[22] ועוד כי הירושלמי מוכיח כדבריו בפירוש ילדה שסבכה בזקנה, וזה לשון הירושלמי... כך נראה בעיני הלכה למעשה. נאם הכותב איש בריתך נאמן אהבתך דורש שלום תורתך סר למשמעתך. אבא מרי[23] בר' משה בר' יוסף יש"י עמה"ן (= יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכחו).

אם כן יש לדון, באם היה יודע הב"י שזו שיטת הרמב"ם, האם היה זה משפיע על פסיקתו?[24] ואמנם על כל פנים לדידן פשוט וברור דאזלינן בתר שו"ע, אך מ"מ שמא

שכתב לבאר ברמב"ם. ובמשפט כהן (הלכות כלאים סימן כד, אות א) ביאר ברמב"ם כדכתבתי, והוא האמת, כמבואר בראשונים שהבאתי.

21 צ"ע למה כוונתו, כי לפנינו בנדפס אכן הראב"ד היסב את כוונת הרמב"ם. אמנם באמת בילקוט שינויי נוסחאות (ברמב"ם הוצאת פרנקל) הביאו שיש ספרים שלא נדפסה בהם הגהת הראב"ד, או שנדפסה באופן שונה.

22 אכן הרמב"ן (ר"ה י, א, בפיסקה "עוד ראיתי שם סוגיא אחרת") היסב את כוונת הירושלמי וביאר שמדובר על הרכבת יחור רגילה.

23 מחכמי פרובנס, דן הרבה עם הרשב"א סביב חכמת הפילוסופיא והמסתעף, נדפס בספר מנחת קנאות. מעניין לציין כי גם תשובת הרא"ש (ב, ד) העוסקת בדיני ערלה - נשלחה לרבינו אבא מארי הנ"ל, וציין לכך רעק"א בגהש"ס (בירושלמי ערלה א א). ועי' לשון הרא"ש (נדפס במנחת קנאות) שכתב אליו - "אותך ראיתי צדיק אזור בגבורה, עטו מפיל קנאה לכבוד התורה, לבוש שריון צדק להשיב מלחמה השערה, חגור חדשה להכות פורצי גדרה...".

24 אין כאן המקום לסוגיה זו. ידוע מש"כ בזה החיד"א בשו"ת חיים שאל (א, נו) ועוד. ועי' לדוגמא גם שבט הלוי (ז, קפה): "עכ"פ אפשר לצדד די"ל דהב"י אילו ראה דברי הריטב"א ותוספות ר"י הזקן פ"ק דקידושין דמותר בקיום בכלל, **והרדב"ז כ' דכן הוא שיטת הרמב"ם** לא הי' מחליט בפשיטות לאיסור..." (נידונו לגבי איסור קיום כלאיים). אבל כידוע לעיתים השו"ע לא פסק כרמב"ם, די לציין סוגיית מוסתקי (או"ח שיד, א) שהשו"ע פסק בניגוד לשיטת הרי"ף והרמב"ם, או סוגיית ברכת הלבנה (או"ח תכו, ד) שהשו"ע פסק בסתמות כמהר"י ג'יקטליא ודלא כרמב"ם. לכן יש כאן 'השערות' בלבד.

ואולי תצטרף שיטה זו להחמיר במקום שיש צדדים נוספים להחמיר, וכגון דברי הבית אפרים (או"ח, סימן נו)[25] שהרכבה של מין באינו מינו, אף דהוי ילדה בזקינה - לא בטל. ואמנם במשפט כהן (הלכות כלאים סימן כד, אות ג) חלק עליו וצידד להיתרא, אך לפי האמור שמא בצירוף המתבאר בשיטת הרמב"ם נצטרך להחמיר בכגון דא, וצ"ע.

בהקשר זה יש לציין, שהגר"א בביאורו (יו"ד רצד, מח) הקשה על הרמב"ם:

> והרמב"ם כתב דה"ה למרכיב.[26] והוא תמוה מאד, דאם הרכיב ילדה בזקנה בטלה ילדה ואפי' נקצץ, ואם זקנה בילדה כ"ש שבטלה הזקנה ואפי' לא נקצץ... ולכן לא פריך גמ' אלא בסוטה שם ולא בפ"ק דר"ה. אבל במחובר או נפסק אין נ"מ כלל ולכן לא נזכר במתני' דין ההפסק אלא בהברכה.

נראה שהגר"א למד שהעיקר הוא סברת 'ביטול', וכיון שכבר נבטל בעצם, אם כן לא שייך לדבר אחר כך על קציצה המחייבת בערלה. אבל לפי מה שנתבאר ברמב"ם, שהרכבת יחור לעולם הוי ערלה, ו'הרכבה' המדוברת בסוגיה היא איחוי ב' אילנות זה בזה - אם כן נראה דשפיר יש לדבר על ניתוק ביניהם ע"י קציצה - ממש כשם שבהברכה של אילן יש השלכה הלכתית לקציצת האילן לדין ערלה, וצל"ע מעט. מיהו יש לציין למרן החזון איש (ערלה ב, ו) שנראה שלמד ברמב"ם כפי שביארתי, ומכל מקום ביאר את קושיית הגר"א כך שתקשה אף לפי הבנה זו ברמב"ם. כמו כן יש לציין שעל דברי השו"ע הנ"ל מכל מקום תקשה קושיית הגר"א.

ה. שיטת התורי"ד

הנה עוד מצינו דברים קצרים לרבינו התורי"ד (נדרים נז, ב):

> דאמר ר' אבהו אמר ר' יוחנן ילדה שסיבכה בזקנה ובה פירות,[27] אף על פי שהוסיפה מאתים אסור. פי' היינו הרכבה אלא הרכבה מקריא כשמתכוין לחדש האילן על ידי נטיעה זו שהרכיב עליו ומניחה שם לעולם ומונין שני ערלה לכל האילן משעת ההרכבה אבל זה לא נתכוון אלא שלא יבשו פירות הילדה שהיו

25 עיקר הנידון שם הוא על אתרוג מורכב. וז"ל בתוך דבריו: "והאמת יורה דרכו, דעד כאן לא אמרינן דילדה בטלה בזקנה אלא בהרכבת היתר דכיון דחד מינא הוא שפיר בטלה [יש כאן כנראה חיסרון מסוים, והכוונה היא לגבי מין באינו מינו - י.ה.] שמיד שנאחז היחור ממין אחר אין נוהג בו דין ביטול כלל שהרי אף אחר שנסבך הוא מובדל ועומד לעצמו ונושא פרי של אותו המין שניטל ממנו ולא בטל לגבי האילן כלל".

26 שאם קצץ היחור אחר הרכבתו - שחייב בערלה.

27 הכוונה היא שיש פירות על היחור בעת הרכבתו בזקנה.

> בוסר כשנעקרה מן האילן ומרכיבה על אילן זקן כדי שתינק ממנו עד שיתבשלו פירותיה ואח"כ עתיד לסלקה משם ומשום הכי קרי לה סיבוך שאינו לעולם אלא לפי שעה הילכך אילן הזקן עומד בהיתרו לפירות הילדה שהיו אסורין.

הדברים סתומים מעט. נראה שסבר שהמושג 'הרכבה' הינו איחוי תמידי לצורך חידוש העץ גופיה, מה שאין כן הרכבה "לפי שעה", רק לצורך קיום הפירות שעל הייחור - שזהו 'סיבוך'.[28] היינו שסבר הרי"ד שאי אפשר לטעון שיש כאן מציאות חלוטה שבה הייחור בטל לאילן (ובנקודה זו סבר כרש"י ורמב"ם) אבל גם אי אפשר לטעון בהחלט שיש כאן נטיעה חדשה. ודווקא מפני שנקודה זו עצמה - של הרכבת יחור באילן - אין בה הכרע מצד עצמותה, כי יש בה ב' פנים סותרים כנ"ל, לכן בהכרח שתלוי הדבר במטרת ההרכבה,[29] שאם היא להחיות העץ גופיה - הרי שאין כל סברא שהייחור יתבטל לעץ - כי זהו ממש להיפך, שהייחור מחייה את העץ. אבל היכא שמטרת ההרכבה היא שהעץ יחיה את הפירות - אכן הוי דומיא דנטיעה.

על כל פנים נראה שבשורש הסברא הרי"ד יותר קרוב לשיטת רש"י מאשר לשיטת הרמב"ן (דלהלן), שהרי לרמב"ן הוי ביטול בהחלט, אבל לרי"ד אי אפשר לומר זאת כלל, דאיך אפשר לטעון שהייחור בטל לאילן בעוד שהייחור הוא המבריא ומחזק את האילן, עד כדי שראוי לומר שהאילן הוא זה שבטל ליחור.

עד כאן שיטת רש"י וסיעתו, והוברר מקחו של צדיק.

ו. שיטת הרמב"ן

לעומת שיטת רש"י, סברו התוספות (מנחות סט, ב ד"ה דאמר) שיסוד הסוגיה הוא 'ביטול' וכפשטות לשון הגמ' בסוטה. וכן סבר הרמב"ן (ר"ה י, א). אמנם עדיין יש לברר האם ביטול זה הוא במציאות או בדין.[30]

ויתבאר דרך דין ילדה בילדה באופן של "קמייתא לסייג". שורש הדין הוא, שאם נטע שלא למטרת אכילה אלא למטרת גדר חיה וכדו' - אין הנטיעה חייבת בערלה (שו"ע יו"ד רצד, כג). אם כן, במציאות של הרכבת יחור באילן הנטוע לסייג - בזה אמרה הגמ' בסוטה

28 עוד בביאור המושגים 'סיפוק' ו'סיבוך', יעויין מאירי ר"ה (ט, ב).

29 נראה לי שיש כאן נקודה חשובה. היכא שהמציאות חלוטה בעצם - אין מקום לדעת האדם. אכן היכא שהמציאות עצמה לא חלוטה - אזי יש מקום לדעת האדם להטותה. ודכוותיה בתוספות (שבת ק, א ד"ה אחזתו) ביחס לקלוטה כמו שהונחה. וזו נקודה נכבדה הקשורה לכל יחסי האדם והמציאות, כי ברור שאי אפשר לדעת האדם להיסתר מהמציאות, אבל גם ברור שיש בכח האדם להגדיר הגדרות במציאות, ואכמ"ל.

30 וזהו קוטב הדיון בטורי אבן (ר"ה י, א), ואנו אל הראשונים פנינו.

שהרכבה זו חייבת בערלה, היינו שלסברת הרמב"ן וסיעתו - כאן לא שייך סברת 'ביטול'.

בביאור הדבר מצינו מספר דרכים. הכי לשון הריטב"א (ר"ה ט, ב סוד"ה ת"ר):

> ולפיכך אינה בטילה בה ומונין לה משעת הרכבתה... והראשונה עומדת כדינה שהיא פטורה מערלה ואין חוזרין עליה, דהרכבה אינה כהמלכה למנות לראשונה, דא"כ אכתי תיקשה לן תיפוק ליה דבעי מהדר משום ילדה ראשונה, אלא ודאי כדאמרן...

היינו שהאילן שהרכיבו בו - נשאר כדינו, אבל ליחור מונים משעת ההרכבה. ביאור הדבר, שהאילן שהרכיב בו יש לו ב' פנים: מצד אחד, כיון שבעצם שייך בו ערלה, ורק כעת יש בו פטור חיצוני, שהוא נטוע לסייג, אם כן אין בו כח לבטל את היחור אליו, שהרי בו עצמו יש צד ששייך בו ערלה, ומושכל ראשון הוא שצריך שיהיה במבטל כח המנוגד לדבר שבא לבטלו. אבל לאידך גיסא, כיון שהאילן כעת הוא במצב שפטור מערלה - אם כן כעת הוא פטור. אם כן, מבואר בריטב"א שיסוד הביטול הוא 'דין', וכיון שאי אפשר להחיל דין ביטול - אם כן ממילא היחור נמנה לעצמו. לדרך זו נתקרבו שיטות רמב"ן ורש"י זו לזו.

תיתכן נפקא מינה להבנה זו, באילן שהוא ספק לנו האם יש בו דין ערלה, כגון פסיפלורה, והרכיבו בו אילן אחר. אפשר שמכיוון שיש בו צד שהוא מופקע מפרשיית ערלה בעצם, אם כן יתכן שאין בו כח המבטל.

גם המאירי (ר"ה ט, ב ד"ה הברכה) כתב:

> שהרכיב באילן הנטוע לסייג ולקורות שהוא פטור מן הערלה אא"כ נמלך עליה לפירות כמו שיתבאר במקומו. והרכבתו אינה בטלה אצלו, אחר שאין היא עצמה בת ערלה עד שנאמר שההרכבה בטלה אצלו, **אף על פי** שמכח זה שהרכיבוהו בו הוא **חי** ומונין לה משעת הרכבה.

מבואר שאף שהיחור חי מכח האילן המרכיב, היינו שיש ביטול במציאות, כי היחור מתחייה מהאילן, מכל מקום אין ביטול מצד הדין.

עוד כתב המאירי:

> ובתלמוד המערב נראה שאף זו פטורה ובטלה אצל הראשון הואיל ואף הראשון יש במינן דין ערלה. וכן הדברים נראין מצד אחר, והוא שמאחר שהרכיב עליה לפירות מסתמא אף על הראשונה נמלך עליה לפירות, וכל שנמלך עליה לפירות חייבת בערלה ומונין משעת נטיעה. וא"כ אף הרכבתה בטלה אצלה ומונין לה מנטיעת הראשון.

יש כאן ב׳ דרכים: דרך א׳ - יש כאן ביטול, ומונים משעת נטיעת האילן, ויש כאן כח המבטל כי עקרונית יש על האילן דין ערלה ולא הופקע ממנה בעצם. דרך ב׳ - מאחר שהורכב הרי זה מהווה גילוי דעת, והוי כנמלך על הנטיעה לסייג, ומעתה נטיעה זו היא למאכל, ומונה משעת נטיעה. כי בעצם אילן זה משוייך לדין ערלה, ורק יש מונע חיצוני כל עוד שמשמש לסייג, אבל בהיבטל הסיבה נבטל המסובב.

אלא שיש לדקדק עוד בלשון המאירי: "ואם כן אף הרכבתה בטילה אצלה ומונין לה משעת נטיעת ראשון". היינו, אין הכוונה שכיון שנמלך לאכילה אם כן די לנו להתחשב בשנות ערלה של אילן ראשון. שכן לפי הבנה זו תקשה לן קושיית הריטב"א לעיל, שהרי לא מצד ההרכבה קאתינן עלה אלא מצד אילן ראשון (כעין קושיית הגמ׳ לגבי מרכיב ילדה בילדה). אלא הסברא היא, שכיון שרק מכח ההרכבה אנו אומרים שנמלך לאכילה - אם כן יש כאן ביטול מצד הדין, שהרי עכשיו זהו אילן ערלה גמור, ורק לכן היחור עצמו 'בטל', נמצא שההרכבה היא שגרמה וסיבבה הכל.

ומצינו ברמב"ן, שהוא מרא דשמעתתא ד'ביטול', שהביא מהירושלמי (ערלה א, ב):

> ומצאתי סוגיה ירושלמית בזה הענין: תני גוי שהרכיב אילן מאכל על אילן סרק... מאימתי מונה לה משעת נטיעתה, ריש לקיש אמר ובלבד דברים שבאין במחשבה כגון חרובי צלמונה וחרובה גדודה אבל ערבה כנטוע בארץ, רבי יוחנן אמר אפי׳ ערבה, פי׳ סבר ריש לקיש דכי קתני ברייתא במרכיב אילן מאכל על אילן סרק שאע"פ שהוא חייב בעצמו בערלה אין מונין לו משעת הרכבה אלא משעת נטיעה, לא אמרו אלא באילן שהוא עושה פירות שאינן חשובין כגון חרובי צלמונה שהן חשובין כאילן סרק לענין ערלה... ופטורין הן מדין ערלה כדמפורש התם בירושלמי, ואם חושב עליהן ערלה נוהגת בהן, וכיון שהן באין למחשבת חיוב אם הרכיב עליהן אילן מאכל חשוב ערלה נוהגת בהן אלא שמונה משעת נטיעה דראשון, אבל אם הרכיב אילן מאכל על אילן סרק גמור שאין עושה פירות כלל כגון ערבה כנוטע בארץ דמי ומונה משעת הרכבה, ר׳ יוחנן פליג דאפי׳ ערבה קתני מונה משעת נטיעה... אבל מ"מ לדעת ר׳ יוחנן הרי מעלין שאין ערלה נוהגת בהרכבה לעולם למנות לה משעת הרכבה אלא משעת נטיעה דראשון, וזה אמת הוא לפי גמרא שלנו דלעולם הרכבה בטלה בעיקר אילן.

הרי שלריש לקיש הביטול הוא בדין, אבל לרבי יוחנן הביטול הוא במציאות. לכן לרבי יוחנן אף באילן סרק יש ביטול, ומפורש ברמב"ן שכן סברה הגמ׳ דידן.

אמנם שוב המשיך רמב"ן לדון בדבר - ונראה שמסקנתו היא שהגמ׳ דידן סברה כריש

לקיש. לפי זה הביטול הינו בדין ולא במציאות, ובהרכבה על אילן סרק - מונים משעת ההרכבה.[31]

ז. סיכום

בדין הרכבת יחור באילן, נחלקו ראשונים: לרמב"ן יסוד הסוגיה הוא 'ביטול' - במציאות או בדין, אך לרש"י אי אפשר לדון מדין 'ביטול', כי אדרבא זו היא כנטיעה חדשה, לכן בהכרח לדון מדין 'זה וזה גורם'. הרמב"ם מכח זה הכריח שמדובר בסוגיה על איחוי אילנות זה בזה, ושמא אף התורי"ד סבר כעיקרון שיטה זו.[32]

31 ועיין ספר הלכות הארץ (עמ' 138). מיהו בחזו"א (דיני ערלה, אות כ) כתב למנות משעת הנטיעה. ואכמ"ל. עי' באורך מאמרו של הרב יואל פרידמן ב'התורה והארץ' (גליון א', עמ' 105 והלאה).

32 יש להעיר כי מרן החזון איש (ערלה ב, ה-ו) נראה שלמד שיסוד הסוגיה אינו ביטול אלא "שורש פטור פוטר", ע"פ דברי הירושלמי (ערלה א, א), וע"ע לשון החזון איש (שם, טו. ביחס לאחת מג' נקודות שנתווכח בהן עם הטורי אבן בר"ה י, א): "כתב עוד הטו"א דאם הרכיב ילדה בזקינה של אשירה אינה בטילה, ולפמש"כ לעיל - אין כאן דין ביטול אלא שורש הראשון פוטר ואפילו בשל אשירה". וע"ע דבריו בשו"ת וחידושים, סימן שצו.